

خوف از خدا به مثابه هیجان مثبت و در نقش عامل انگیزشی برای پدیدآیی عالی ترین رفتار عبادی انسان

محمود خلیلیان شلمزاری^۱، حمیدرضا حسن آبادی^۲ *

^۱ گروه روانشناسی، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران

^۲ گروه روانشناسی تربیتی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

چکیده

کشف انگیزه‌ها در پدیدآیی رفتارهای مذهبی مورد توجه روانشناسان قرار گرفته است. هدف پژوهش حاضر تدوین مدل مفهومی خوف از خدا بر اساس دیدگاه علامه طباطبایی بود. طرح پژوهش در زمره طرح‌های کیفی و از روش تحلیل محتوای استنباطی با تمرکز بر توصیف و تحلیل استفاده شد. جامعه متنی پژوهش آثار مکتوب علامه طباطبایی و نمونه متنی پژوهش، دوره ۲۰ جلدی تفسیر المیزان بود. یافته‌های پژوهشی نشان داد بر اساس اندیشه علامه طباطبایی سازه خوف از خدا دارای مدل مفهومی متشکل از دو مولفه احساس نگرانی و احساس مراقبت و هر مولفه دارای دو زیر مولفه است. به‌طور کلی با توجه به مدل مفهومی بدست آمده، مفهوم خوف از خدا عاملی انگیزه‌بخش در پدیدآیی رفتارهای عبادی خصوصاً نماز بازنمایی می‌شود.

کلیدواژه‌ها: نماز؛ خوف از خدا؛ ترس؛ اندیشه علامه طباطبایی

مقدمه

نماز عالی‌ترین رفتار عبادی انسان نقش مهمی در زندگی افراد دارد و نشان دهنده رابطه میان انسان با خداوند است. در آیات قرآن کریم این گفتگوی آدمی با خداوند نه تنها موجب دستیابی به اهداف (اعلی، ۱۴ و ۱۵)، پدیدآیی احساس خوشایند (مومنون، ۲ و رعد، ۲۸) و تنظیم اوقات زندگی (نساء، ۱۰۳) می‌شود؛ بلکه، عاملی بازدارنده در برابر رفتارهای ناپه‌نجا (عنکبوت، ۴۵) و همچنین یکی از موثرترین راهکارهای ایجاد تاب‌آوری در برابر بلایا و موانع (بقره، ۴۵ و ۱۵۳) معرفی شده است. به علاوه، در نماز افراد با درک رابطه خویش با خدا از نسبت و رابطه موجودی بی‌نهایت کوچک با بی‌نهایت بزرگ آگاه می‌شوند (شکریان، ۱۳۸۹) و عمق بیشتری به معنای زندگی خود می‌دهند. البته، نقش‌های ذکر شده برای نماز بیانگر ظرفیت عالی‌ترین رفتار عبادی در پدیدآیی آثار متعدد در ساحت روان انسان است. بررسی پژوهش‌ها نشان می‌دهد نماز به عنوان هسته رفتاری دین دارای آثار متعدد روان‌شناختی است. رابطه بین نماز خواندن و کاهش مشکلات روان‌شناختی نظیر افسردگی (محتشمی‌پور و همکاران، ۱۳۸۲؛ دادخواه و همکاران، ۱۳۸۸) و اضطراب (پناهی، ۱۳۸۲) و همچنین نقش نماز در سلامت روان (آقایانی چاوشی و همکاران، ۱۳۸۷)، سلامت عمومی (موسوی و موحدی‌نیا، ۱۳۹۰) جهت بخشیدن به زندگی، هویت‌بخشی، تقویت مسئولیت‌پذیری و تلقین ارزش‌ها (شکریان، ۱۳۸۹) و سازش‌یافتگی زناشویی و بهزیستی روان‌شناختی (یگانه و حسین‌خانزاده، ۱۳۹۲) برخی از آثار بررسی شده در ادبیات پژوهشی مطالعات روان‌شناختی نماز است. وجود این آثار بیانگر اهمیت و ضرورت بررسی نماز با موضوعات بنیادین دانش روانشناسی از جمله انگیزه پدیدآیی این رفتار عالی انسان است. علامه طباطبایی (۱۴۳۰) سه انگیزه اجتناب از تنبیه، دستیابی به پاداش و کسب رضایت را در قالب مفاهیم خوف، امید و محبت به خدا در انجام اعمال عبادی از جمله نماز مطرح کرده است. شناخت انگیزه‌ها در پدیدآیی عالی‌ترین رفتار عبادی و تبیین مفهومی آنها می‌تواند جلوه‌ای دیگر از اسرار نماز را نمایان سازد. از این رو با توجه به تاکید برخی از آیات قرآن کریم (رعد، ۲۲-۱۹؛ نور، ۳۷ و مدثر، ۵۳-۴۰) نسبت به انگیزه‌بخش بودن خوف از خدا در اقامه نماز و توجه برخی از پژوهش‌ها (خلیلیان شلمزاری، حسن آبادی، بی‌ریا و براتی، ۱۳۹۷) به چگونگی پدیدآیی خوف از خدا با یک خوانش روان‌شناختی و همچنین انگیزش بخشی آن به رفتار آدمی، هدف پژوهش حاضر تدوین مدل مفهومی خوف از خدا بر اساس دیدگاه علامه طباطبایی است.

* پست الکترونیک نویسنده مسئول: dr_hassanabadi@khu.ac.ir

در علم لغت خوف، انتظار امر ناخوشایند است که از نشانه‌ای ظنی یا قطعی نشأت می‌گیرد و در امور دنیوی و اخروی به کار می‌رود (راغب اصفهانی ۱۳۷۴، ص ۱۶۱) و منظور از خوف این است که فرد به منظور دوری از پیامدهای منفی و غیر قابل قبول رفتارهای خود را مطابق نظر و دستورهای خداوند (یعنی عامل قدرت) انجام دهد (مظاهری و پسندیده، ۱۳۹۰).

از سوی دیگر، در میان مفاهیم مطرح شده در دانش روان‌شناسی، مفهوم ابهت (awe) معنای نزدیکی به خوف از خدا دارد. ابهت به عنوان یک هیجان مثبت خاص برای تعالی بخشی خود معرفی می‌شود (ون کپلین و سارگلو، ۲۰۱۲). بررسی این هیجان در حوزه مطالعات شخصیت نشان داده است / بهت عمدتاً گرایشی است که باز بودن به تجربه را منعکس می‌کند (شیوتا، کلتنر و جان، ۲۰۰۶) و در افزایش سخاوت و کمک به دیگران نقش دارد (پردی و سارگلو، ۲۰۱۶). همچنین پژوهشگران (برای مثال، سارگلو، بوکست و تلکین، ۲۰۰۸) نشان داده‌اند القای هیجان ابهت در افراد موجب افزایش سطح دینداری و معنویت می‌شود.

از نگاه دینی این مفهوم پیچیدگی‌ها و فرایندی دارد که ارتباط آن را با سایر سازه‌های روان‌شناختی به گونه دیگری مطرح می‌کند. در دیدگاه علامه طباطبایی (طباطبایی، ۱۴۳۰)، به عنوان مفسر قرآن و یک اندیشمند دینی، خوف به دو قسم خوف جبن [خوف مرضی] و خوف حزم [خوف غیر مرضی] تقسیم می‌شود (ج ۱۰، ص ۳۲۲ و ۳۲۳). همچنین خوف از خدا متناسب با ویژگی‌های هدفمندی و نیازمندی انسان در دو شکل «خوف در توازن با رجا» و «خوف از مقام الهی» در فرد شکل می‌گیرد (ج ۱۹، ص ۱۰۸). با توجه به اصل بنیادین توحید در نظام فکری علامه طباطبایی (ج ۱۰، ص ۱۳۵) ایشان مراتب و درجاتی را برای خوف از خدا مطرح (ج ۱۰، ص ۹۰) و قلب را پایگاه شناخت خوف در سازمان روانی انسان معرفی می‌کند (ج ۹، ص ۴۶ و ص ۲۲۰). به طور خلاصه از نگاه علامه طباطبایی خوف عاملی بازدارنده از ارتکاب اشتباه (ج ۱۰، ص ۲۸) و عاملی انگیزه‌ساز در جهت رسیدن به هدف است (ج ۷، ص ۳۹).

با توجه به همسو بودن مفهوم خوف از خدا با برخی از مفاهیم دانش روانشناسی (چون ابهت) و تاکید برخی از آیات قرآن (رعد، ۲۲-۱۹؛ نور، ۳۷ و مدثر، ۵۳-۴۰) نسبت به انگیزه بخش بودن خوف از خدا در پدیدآیی نماز، هدف این مقاله قابلیت بازنمایی «خوف از خدا» به صورت مفهومی روانشناختی بر اساس اندیشه علامه طباطبایی است. بنابراین، مقاله حاضر سعی دارد بر اساس اندیشه علامه طباطبایی هیجان خوف از خدا را مفهوم‌سازی کند و زمینه توسعه این هیجان را از قالب مفهومی به قالب سازه‌ای قابل اندازه‌گیری فراهم آورد. این رهیافت امکان ظرفیت‌سنجی خوف از خدا را به عنوان عامل انگیزه‌بخش در پدیدآیی نماز تامین می‌کند. از این رو، سوال‌های پژوهشی بدین قرار مطرح شد: پدیده خوف از خدا بر اساس اندیشه علامه طباطبایی دارای چه ساختار مفهومی و از چه مولفه‌هایی شکل گرفته است؟؛ نشانه‌های این مولفه‌ها چه هستند؟؛ مولفه‌ها و نشانه‌ها استخراج شده تا چه حد از روایی برخوردار هستند؟ و در نهایت، این سازه چگونه تعریف می‌شود؟

روش

طرح پژوهش در زمره طرح‌های کیفی است و از روش تحلیل محتوای استنباطی با تمرکز بر توصیف و تحلیل استفاده شده است. جامعه متنی پژوهش جهت تحلیل محتوا، آثار مکتوب علامه طباطبایی و نمونه متنی پژوهش، دوره ۲۰ جلدی تفسیر المیزان بود. در روش توصیفی-تحلیلی علاوه بر تصویرسازی آنچه هست به تشریح و تبیین دلایل چگونه بودن و چرایی وضعیت مسئله و ابعاد آن توجه می‌شود. همچنین، برای تبیین و توجیه دلایل نیاز به تکیه‌گاه استدلالی محکمی است. این تکیه‌گاه از طریق جستجو در منابع و مباحث نظری پژوهش، تدوین گزاره‌ها و قضایای کلی موجود درباره آن فراهم می‌شود. علاوه بر این توسط خبرگان دینی اعتبار اجرایی مباحث نظری دریافت می‌شود. از این رو در اجرای مطالعه دو فرایند اساسی دنبال شد: تدوین مباحث نظری و کسب اعتبار اجرایی.

پیش از شروع به تهیه تست یا هر ابزار دیگر اندازه‌گیری باید بدانیم چه چیز را می‌خواهیم تست کنیم. یکی از مولفه‌های اصلی طراحی تست، تعریف اولیه حیطه یا خصیصه مکنونی است که ابزار سنجش برای ارزیابی آن طراحی می‌شود که در آن کوشش می‌شود اجزای خاص محتوا و فرایند ذهنی که باید به وسیله سوال‌های اندازه‌گیری شود به طور مشروح بیان گردد (ثرندایک، ۱۳۷۵، ص ۱۷). از این رو، با مراجعه به آثار علامه طباطبایی مفهوم خوف از خدا، و نحوه شکل‌گیری آن تحلیل شد و تعریف و مولفه‌های آن بررسی شد. در این راستا، ابتدا نگاه انسان‌شناختی علامه طباطبایی و تقسیم‌بندی خوف از نگاه ایشان بررسی شد و سپس مفهوم «خوف» با مترادف‌هایش نظیر (حذر و خشیت)، متضادهایش نظیر (جبن) و همبودهایش (امید) مورد تحلیل قرار گرفت.

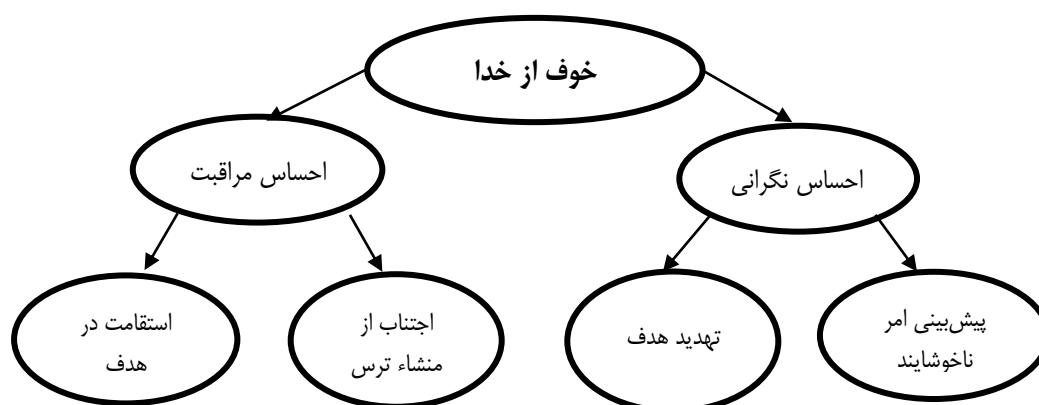
برای ارزیابی روایی محتوایی، از نظر متخصصان در مورد میزان هماهنگی محتوای ابزار اندازه‌گیری و هدف پژوهش استفاده شد. با شناسایی مولفه‌ها، زیر مولفه‌ها و نشانگان به همراه مستندات آنها در قالب دو فرم جداگانه (فرم اول جهت بررسی مولفه‌ها و زیر مولفه‌ها و فرم دوم جهت بررسی نشانگان) برای ۹ نفر از افراد خبره در حوزه علوم اسلامی ارسال شد. در فرم اول از گروه خبرگان تقاضا شد که میزان مطابقت هر یک از زیر مولفه‌ها با مستندات را در یک جدول با لیکرت سه درجه‌ای (کاملاً مرتبط، مرتبط اما نیاز به بازبینی دارد، نامرتبط)

مشخص کنند. همچنین خبرگان ضرورت وجود هر کدام از مولفه‌ها را در سازه خوف از خدا در یک جدول با لیکرت سه درجه‌ای (ضروری است، مفید است و ضرورتی ندارد، ضرورتی ندارد) مشخص کنند. در فرم دوم از گروه خبرگان تقاضا شد میزان مطابقت هر نشانه با مستندات ارائه شده و ضرورت وجود هر نشانه را مشخص نمایند. کارشناسان خبره در دین دارای مدارج عالی حوزوی و دانشگاهی بودند. در این مسیر سعی شد کارشناسان اسلامی از تمام گروه‌های علمی در علوم انسانی باشند. تخصص علمی این گروه از کارشناسان در علوم جامعه‌شناسی، فلسفه، روانشناسی، عرفان اسلامی، اخلاق اسلامی و علوم تربیتی بود.

پس از گردآوری داده‌ها تحلیل اسناد و تحلیل عقلانی انجام شد. تحلیل داده‌ها در سه سطح انجام است: توصیف، تبیین و تفسیر. در بخش تحلیل توصیفی، چگونگی هیجان خوف از خدا در قالب تشریح موضوعاتی همچون انواع خوف و مفهوم‌سازی آن از نگاه علامه طباطبایی مورد توجه قرار گرفت. در بخش تبیینی تحلیل داده‌ها در قالب تقدم و تاخر داده‌ها در شکل‌گیری مدل پدیدآیی خوف از خدا نشان داده شد. در بخش تفسیری، بر پایه تفسیر هرمنوتیکی، فهمی از مولفه‌ها و تعریف خوف از خدا متناسب با دیدگاه علامه طباطبایی ارائه شد. همچنین در بررسی روایی محتوایی از دو شاخص روایی محتوا (CVI) و ضریب نسبی روایی محتوا (CVR) استفاده شد.

نتایج

در پاسخ به سوال نخست مطالعه مبنی بر این که خوف از خدا دارای چه ساختار مفهومی و از چه مولفه‌هایی شکل گرفته است، نتیجه کلی این است که در هیجان خوف، فرد موقعیت‌های خوف برانگیز را تهدیدی در راستای دستیابی به هدف پیش‌بینی می‌کند. از این رو در فرد خائف انتظار دریافت امر ناخوشایند و تهدیدگر هدف احساس نگرانی ایجاد می‌کند. از سوی دیگر، احساس مراقبت در نگاه علامه طباطبایی عاملی بازدارنده است. با تحلیل مفهوم خوف از خدا، مولفه احساس مراقبت و خودپایی در هیجان خوف از خدا در قالب مراقبت نمودن از ارتکاب معصیت، دنیاپرستی و پیروی از هوای نفس (طباطبایی، ۱۴۳۰، ج ۲۰) بروز پیدا می‌کند. براین اساس مدل مفهومی خوف از خدا دارای دو مولفه (احساس نگرانی و احساس مراقبت) است و هر کدام از این مولفه‌ها دارای دو زیر مولفه هستند (شکل ۱).

شکل ۱. مدل مفهومی خوف از خدا بر اساس دیدگاه علامه طباطبایی

مولفه‌های خوف از خدا

مولفه اول: احساس نگرانی

با بررسی توصیف‌های علامه نسبت به خوف از خدا، مولفه احساس نگرانی از دو ویژگی انتظار دریافت امر ناخوشایند و تلاش برای دفع ضرر به عنوان عامل انگیزشی و تهدید شدگی هدف به دست می‌آید. در ذیل مستندات هر یک از ویژگی‌های گفته شده ارائه می‌شود (طباطبایی، ۱۴۳۰). در خوف در برابر رجا فرد خائف انتظار دریافت امر ناخوشایند دارد و این انتظار امر ناخوشایند عامل نگرانی فرد می‌شود.

الف) انتظار دریافت امر ناخوشایند

- أن الخوف إنما يعرض للنفس عن توقع ضرر يعود إليها (ج ۱۰، ص ۹۰).
- قوله: «وَأَمَّا تَخَافَنَّ» ... و معنى الخوف ظهور أمارات تدل على وقوع ما يجب التحرز منه و الحذر عنه (ج ۹، ص ۱۱۳).

خوف از خدا به مثابه هیجان مثبت و در نقش عامل انگیزشی برای پدیدآیی عالی‌ترین رفتار عبادی آدمی

- نسبة استشعار الخوف إلى إبراهيم (ع) لا ينافی ما كان عليه من مقام النبوة الملازم للعصمة الإلهية من المعصية و الرذائل الخلقية، فإن مطلق الخوف و هو تأثر النفس عن مشاهدة المكروه التي تبعثها إلى التحذر منه و المبادرة إلى دفعه ليس من الرذائل (ج ۱۰، ص ۳۲۱).
- استلزام الخوف للرجاء فإنما الملازمة ما بين الخوف من نزول العذاب و أصابة المكروه و بين الرجاء (ج ۱۲، ص ۲۶۸)
- الخوف إنما يكون من شر مترقب (ج ۱۲، ص ۲۶۷)
- من علل اتخاذ الإله للعبادة الخوف من سخطه (ج ۹، ص ۲۰۲)
- فإن للرجاء آثارا لا تلائم هذه المشيئة، إذ رجاء الخير لا ينفك عن خوف الشر الذي يقابله و كما أن الرجاء يستدعي شيئا من ثبات النفس و طيبها كذلك الخوف يوجب قلق النفس و اضطرابها و مساءتها (ج ۸، ص ۲۹۷).
- بالجملة كان (ع) يدعوهم إلى توحيد الله سبحانه بتخويفهم من العذاب، و إنما كان يخوفهم لأنهم كانوا يعبدون الأوثان خوفا من سخطهم فقابلهم نوح (ع) بأن الله سبحانه هو الذي خلقهم و دبر شؤون حياتهم و أمور معاشهم بخلق السماوات و الأرض و إشراق الشمس و القمر و إنزال الأمطار و إنبات الأرض و إنشاء الجنات و شق الأنهار على ما يحكيه تعالى عنه (ع) في سورة نوح. و إذ كان كذلك كان الله سبحانه هو ربهم لا رب سواه فليخافوا عذابه و ليعبدوه وحده (ج ۱۰، ص ۱۹۹).
- مثال ذکر شده برای این نوع از خوف از خدا، خوف از عذاب است (طباطبایی، ۱۴۳۰، ج ۱۲، ص ۲۶۸ و ج ۱۹، ص ۱۰۸). در خوف از عذاب چون فرد انتظار دریافت عذاب به عنوان یک امر ناخوشایند دارد نگران و خائف می‌شود. در این راستا فرد تلاش می‌کند تا دفع ضرر کند. مستندات دفع ضرر به عنوان عامل انگیزشی خوف عبارتند از:
- مسلک الخوف فی الدعوة النبوية، و هو الأوقع فی أفهام عامة الناس فإن مسلک الرجاء و الوعد و إن كان أحد الطريقتين فی الدعوة، و قد استعمله الكتاب العزيز فی الجملة لكن رجاء الخير لا يبعث إلى طلبه بعثا إلزاميا و إنما يورث شوقا و رغبة بخلاف الخوف لوجوب دفع الضرر المحتمل عقلا (ج ۷، ص ۳۹).
- فإن الإنسان لا يستقيم سيره الحيوي إلا بالخوف و الرجاء المتعادلين حتى يندفع عما يضره و ينجذب إلى ما ينفعه (ج ۴، ص ۲۴۸).

ب) تهدید شدگی هدف

- والخوف انما يكون من امر ممكن محتمل يوجب انتفاء شئ من سعادة الانسان التي يقدر نفسه واجده لها (ج ۴، ص ۶۱).
- به طور کلی در هیجان خوف، فرد موقعیت‌های خوف‌برانگیز را به عنوان خطر و تهدید برای دستیابی به هدف پیش‌بینی می‌کند. از این‌رو در فرد خائف انتظار دریافت امر ناخوشایند و تهدیدگر هدف، عامل ایجاد احساس نگرانی می‌شود.

مولفه دوم: احساس مراقبت

بر اساس مستندات ارائه شده از تفسیر المیزان دومین مولفه خوف از خدا احساس مراقبت است. مولفه احساس مراقبت از دو ویژگی مراقبت در قالب اجتناب از منشاء خوف و مراقبت در قالب محافظت و استقامت نسبت به دستیابی به هدف بدست می‌آید. در ذیل مستندات هر یک از ویژگی‌های گفته شده ارائه می‌شود.

الف) مراقبت در قالب اجتناب از منشاء خوف

- الخوف و هو الأخذ بمقدمات التحرز عن الشر (ج ۱۴، ص ۱۴۴)
- الخوف ظهور امارات تدل على وقوع ما يجب التحرز منه و الحذر عنه (ج ۹، ص ۱۱۳)
- ان الخوف هو التأثير عن المكروه فی مقام العمل بتهيئة ما يتحرز به من الشر و يدفع به المكروه (ج ۱۷، ص ۱۹۱).
- نسبة استشعار الخوف إلى إبراهيم (ع) لا ينافی ما كان عليه من مقام النبوة الملازم للعصمة الإلهية من المعصية و الرذائل الخلقية، فإن مطلق الخوف و هو تأثر النفس عن مشاهدة المكروه التي تبعثها إلى التحذر منه و المبادرة إلى دفعه ليس من الرذائل (ج ۱۰، ص ۳۲۱).
- و ليست الشجاعة تقابل الخوف الذي هو مطلق التأثير عن مشاهدة المكروه، و هو الذي يدعو النفس إلى القيام بواجب الدفع، و إنما تقابل الجبن الذي هو بلوغ التأثير النفساني إلى حيث يبطل الرأي و التدبير و يستتبع العي و الانهزام (ج ۱۰، ص ۳۲۲).

ب) مراقبت در قالب محافظت و استقامت نسبت به دست‌یابی به هدف

- فان مطلق الخوف ... ليس من الرذائل، و انما الرذيله هي التاثر الذي يستوجب بطلان مقاومه النفس و ظهور العی و الفزع و الذهول عن التدبیر لدفع المكروه و هم المسمى بالجبن (ج ۱۰، ص ۳۲۱).

احساس مراقبت در نگاه علامه طباطبایی عاملی بازدارنده است. با تحلیل مفهوم خوف از خدا بر اساس نگاه علامه طباطبایی، توجه به ویژگی‌های انسان و ویژگی‌های تکیه‌گاه خوف، منشاء پدیدآیی احساس مراقبت است. مولفه احساس مراقبت و خودپایی در هیجان خوف از خدا در قالب مراقبت نمودن از ارتکاب معصیت، دنیاپرستی و پیروی از هوای نفس (طباطبایی، ۱۴۳۰، ج ۲۰) بروز پیدا می‌کند. از این‌رو بر اساس این مولفه مراد از خوف از خدا آن چیزی نیست که از ترس و بیم در خاطر انسان می‌گذرد، مثل شعور و فهم ترسیدن از شیر؛ بلکه مراد خودداری از گناهان و برگزیدن طاعات خداست، از این‌رو گفته شده -تَخْوِيف- از سوی خدای تعالی تشویق به پروا داشتن و دور شدن از گناهان است و کسی که گناهان را ترک نکرده، خائف نیست (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۶۴۸). مستندات این تفسیر و اثر بازدارندگی خوف از خدا عبارتند از:

- فی تفسیر القمی: «وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَ نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى - فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى» قال: هو العبد إذا وقف على معصية الله - و قدر عليها ثم تركها مخافة الله و نهى الله - و نهى النفس عنها فمكافاته الجنة (ج ۲۰، ص ۱۹۸).

- الخوف ما يقابل الإيثار و اتباع هوى النفس و هو قريحة الردع عن الإخلاق إلى الأرض و نهى النفس عن اتباع الهوى و هو قوله فی وصف أهل الجنة بعد وصفهم بالخوف: «وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى» (ج ۲۰، ص ۱۹۲).

نشانه‌شناسی

در راستای پاسخ به سوال دوم مطالعه یافته‌های نشانه‌شناسی مدل خوف از دیدگاه علامه طباطبایی مطرح می‌شود. همان‌طور که گذشت خوف از خدا در نگاه علامه طباطبایی از صفات نفسانی است، بروز و تجلی این صفت در جنبه‌های مختلف ظاهری و درونی دارای نشانه‌هایی است. نشانه‌های ظاهری شامل زیاد آه کشیدن، عبادت، بیان و اجرای احکام الهی است. همچنین نشانه‌های درونی شامل عدم ترس از غیر خدا و عدم پیروی از هوای نفس است.

الف) نشانه‌های ظاهری

طباطبایی (۱۴۳۰) زیاد آه کشیدن (ج ۹، ص ۳۹۸)، کتمان نکردن و بیان دین خدا به دیگران، عدم تغییر در دین خدا (ج ۵، ص ۳۴۴)، بیان و اجرای احکام الهی را از نشانه‌های خوف از خداوند معرفی می‌کند (طباطبایی ۱۴۳۰، ج ۵، ص ۳۴۲). همچنین عبادت و بندگی خدا در نگاه علامه از نشانه‌های خوف است. ایشان ترس از غضب و امید به رحمت معبود را از معروف‌ترین انگیزه‌ها در راستای پرستش مطرح می‌کند. بر اساس دیدگاه علامه بازگشت امید به رحمت معبود، به ترس از انقطاع از معبود است. چون ایشان قائل است انگیزه عبادت دو چیز است: یا ترس از غضب یا ترس از زوال نعمت و رحمت. در هر دو حالت، ترس انگیزه عبادت است. بنابراین میان عبادت و ترس ملازمه و همبودی همیشگی است (طباطبایی ۱۴۳۰، ج ۹، ص ۲۰۲) و عبادت کنش رفتاری برای مجسم‌سازی ترس است. با توجه به این ملازمه می‌توان عمل عبادی را از نشانه‌های خوف از خدا معرفی نمود.

ب) نشانه‌های درونی

عدم ترس از دیگران، عدم پیروی از هوای نفس، پرهیز از ارتکاب معصیت و اجتناب از دنیا پرستی نشانه درونی خوف از خدا است. عدم ترس از غیر خدا از نشانه‌های درونی خوف است. علامه (۱۴۳۰) با طرح تقابل میان ترس از خدا و ترس از مردم؛ ترس از خدا را عاملی در جهت عدم هراس از دیگران معرفی می‌کند. ایشان معتقد است یکی از نشانه‌های ترس از خدا این است که فرد خائف، از دیگران ترسی ندارد (ج ۵، ص ۳۴۴).

یکی دیگر از نشانه‌های باطنی خوف از خدا، عدم پیروی از هوای نفس است. علامه (۱۴۳۰) با اشاره به حدیثی در تفسیر آیه ۴۶ سوره الرحمان، مخالفت با تمایلات منفی نفس را از نشانه‌های خوف از خدا معرفی می‌کند. همچنین پرهیز از ارتکاب معصیت و دنیاپرستی از نشانه‌های خوف از خدا است (ج ۲۰، ص ۱۹۲).

خوف از خدا به مثابه هیجان مثبت و در نقش عامل انگیزشی برای پدیدآیی عالی‌ترین رفتار عبادی آدمی

روایی محتوای گروه خبرگان اسلامی

در راستای پاسخ به سوال «مدل مفهومی طراحی شده تا چه حد و به چه خوبی با نتایج حاصل از گروه‌های خبرگان اسلامی (CVI و CVR) مطابقت دارد؟» برای ارزیابی روایی محتوایی از نظر متخصصان در مورد میزان هماهنگی محتوای ابزار اندازه‌گیری و هدف پژوهش استفاده می‌شود. بر این اساس برای بررسی روایی محتوایی از دو شاخص روایی محتوا (CVI) و ضریب نسبی روایی محتوا (CVR) استفاده شد.

جدول ۱

نظرات کارشناس خبره نسبت به میزان مطابقت هر یک از زیر مولفه‌ها با مستندات

CVI	کارشناس									زیر مولفه	مولفه
	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		
۱	ک م	ک م	ک م	ک م	ک م	ک م	ک م	م ب	ک م	پیش بینی دریافت امر ناخوشایند	احساس نگرانی
۱	ک م	ک م	ک م	ک م	ک م	ک م	ک م	م ب	ک م	تهدید شدگی هدف	
۱	م ب	ک م	ک م	ک م	ک م	ک م	ک م	م ب	ک م	اجتناب از منشاء خوف	احساس مراقبت
۰/۸۸	ن م	ک م	ک م	ک م	ک م	ک م	ک م	م ب	ک م	استقامت نسبت به دستیابی به هدف	

ک م = کاملاً مرتبط، م ب = مرتبط اما نیاز به بازبینی، ن م = نامرتب

بعد از نظرخواهی از خبرگان، برای محاسبه CVI در هر زیر مولفه، تعداد گزینه‌های «کاملاً مرتبط» و «مرتبط اما نیاز به بازبینی» جمع و بر تعداد کل متخصصان تقسیم شد. شاخص روایی محتوا (CVI) در همه زیر مولفه‌ها بالاتر از ۰/۸۰ بود. این یافته نشانگر مرتبط بودن زیر مولفه‌ها با مستندات ارائه شده بر اساس اظهار نظر خبرگان اسلامی است و حکایت از مناسب بودن شاخص روایی محتوا دارد.

جدول ۲

نظرات کارشناس خبره نسبت به ضرورت و عدم ضرورت هر یک از زیر مولفه‌ها در سازه خوف از خدا

CVR	کارشناس									زیر مولفه	مولفه
	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱		
۱	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	پیش بینی دریافت امر ناخوشایند	احساس نگرانی
۰/۷۸	م ض ن	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	تهدید شدگی هدف	
۱	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	اجتناب از منشاء خوف	احساس مراقبت
۰/۷۸	ض ن	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	ض ا	استقامت نسبت به دستیابی به هدف	

ض ا = ضروری است، م ض ن = مفید است و ضرورتی ندارد، ض ن = ضرورتی ندارد

برای تعیین CVR پاسخ متخصصان مطابق فرمول زیر محاسبه شد. در این رابطه n_e تعداد متخصصانی است که به گزینه «ضروری» پاسخ داده‌اند و N تعداد کل متخصصان است. شاخص روایی محتوا (CVR) ۹ نفر خبره در همه زیر مولفه‌ها بالاتر از مقدار محاسبه شده بر اساس جدول لاشه است. بر اساس جدول لاشه برای ۹ نفر متخصص حداقل مقدار روایی ۰/۷۸ است. به هر حال، این یافته نشانگر ضرورت هر یک از زیر مولفه‌ها در سازه خوف از خداست و حکایت از مناسب بودن شاخص روایی محتوا دارد.

$$CVR = \frac{n_e - \frac{N}{2}}{\frac{N}{2}}$$

جدول ۳

نظرات کارشناس خبره نسبت به میزان مطابقت هر یک از نشانه‌ها با مستندات

CVI	کارشناس									نشانه	زیر مولفه
	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹		
۱	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	گناه و نقص در اعمال انسان	پیش‌بینی امر ناخوشایند
۱	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	وعده عذاب از ناحیه خداون	
۰/۶۶	ن	ن	م	ک	م	ک	ک	ن	م	اغواگری شیطان	
۰/۸۸	ک	م	ک	ک	ک	م	ک	ک	ن	نگران سعادت	تهدید شدگی هدف
۱	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	عدم پیروی از هوای نفس	
۱	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	پرهیز از ارتکاب معصیت	
۱	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	پرهیز از دنیا پرستی	اجتناب از منشاء ترس
۱	ک	ک	ک	ک	ک	ک	م	ک	ک	عدم ترس از غیر خدا	
۱	ک	م	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	کتمان نکردن و بیان دین خدا به دیگران	
۰/۸۸	ک	م	ک	ک	ک	ک	ک	ن	ک	عدم تغییر در دین خدا	مقاومت برای دستیابی به هدف
۱	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	عبادت	
۱	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک		

ک م = کاملاً مرتبط، م ب = مرتبط اما نیاز به بازبینی، ن م = نامرتبط

شاخص روایی محتوا (CVI) به جز نشانه "اغواگری شیطان" در دیگر نشانه‌ها بالاتر از ۰/۷۸ است.

جدول ۴

نظرات کارشناس خبره نسبت به ضرورت و عدم ضرورت هر یک از نشانگان در سازه خوف از خدا

CVR	کارشناس									نشانه
	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	
۱	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	گناه و نقص در اعمال انسان
۰/۷۸	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	م ض ن	وعده عذاب از ناحیه خداون
۰/۱۱	ض	ض ن	ض	ض	ض	ض	ض	ض ن	ض ن	اغواگری شیطان
۰/۷۸	ض	ض	ض	ض ن	ض	ض	ض	ض	ض	نگران سعادت
۱	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	عدم پیروی از هوای نفس
۱	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	پرهیز از ارتکاب معصیت
۱	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	پرهیز از دنیا پرستی
۱	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	عدم ترس از غیر خدا
۱	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	کتمان نکردن و بیان دین خدا به دیگران
۰/۷۸	ض	ض	ض	م ض ن	ض	ض	ض	ض	ض	عدم تغییر در دین خدا
۱	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	عبادت

ض ا = ضروری است، م ض ن = مفید است و ضرورتی ندارد، ض ن = ضرورتی ندارد

شاخص روایی محتوا (CVR) ۹ نفر خبره به جز نشانه "اغواگری شیطان" در دیگر نشانه‌ها بالاتر از مقدار محاسبه شده بر اساس

جدول لاشه است.

تعریف خوف از خدا

با توجه به مدل پدیدآیی خوف از خدا و مدلی مفهومی و مولفه‌های آن در دیدگاه علامه، تعریف روانشناختی خوف از خدا مبتنی بر اندیشه ایشان عبارت است از: «نگرانی فرد نسبت به تهدید هدف است که به موجب آن انگیزه فرد در خصوص دستیابی به هدف

تقویت و در خصوص ارتکاب و نزدیکی به منشاء تهدید بازدارنده می‌شود». در این تعریف، سازه خوف از خدا به عنوان نگرانی مطرح شده است که منشاء این نگرانی، عوامل درونی و بیرونی تهدیدکننده هدف است. از این رو، نگرانی که برآمده از عوامل غیرتهدیدکننده هدف انسان باشد موجب پدیدآیی خوف از خدا نمی‌شود. همچنین، در این تعریف منظور از هدف رسیدن به قرب و کمال الهی است که به عنوان سعادت و هدف غایی انسان مطرح می‌شود. از این رو، اهداف میانی در زندگی سعادتمندانه انسان اگر مورد تهدید قرار گیرند خوف از خدا را در سازمان روانی انسان پدید نمی‌آورند. یکی از مهمترین اجزاء این تعریف ویژگی انگیزسازی سازه خوف از خدا است که با پدیدآیی خوف از خدا، فرد دارای نیرو و توان لازم جهت مقابله با منشاء تهدید و همچنین انگیزش بیشتری نسبت به پیگیری و رسیدن به هدف می‌شود.

بحث

در مدل مفهومی ارائه شده مولفه اول سازه خوف از خدا، احساس نگرانی است. احساس نگرانی نتیجه تهدید در خصوص دست‌یابی به هدف است. همچنان که در هیجان ترس، فرد موقعیت را به صورت بالقوه خطرناک و تهدیدکننده تعبیر می‌کند (ریو، ۲۰۰۱، ص ۳۶۱)، در هیجان خوف از خدا، فرد موقعیت‌های خوف برانگیز را به عنوان خطر و تهدید برای دست‌یابی به هدف پیش‌بینی می‌کند. اگر چه تلش (۱۹۹۶) به عنوان یک فیلسوف اگزیستانسیالیست به وجه تهدیدکنندگی ترس اشاره نموده؛ اما ترس را نشانگر تهدید عدم، نسبت به وجود تصور می‌کند. اما با توجه به اینکه علامه طباطبایی یک اندیشمند غایت‌گرا است و هدفمندی را از نیازهای بنیادین و یکی از مولفه‌های اساسی طبیعت انسان مطرح می‌کند (خلیلیان شلمزاری و خسروپناه، ۱۳۹۷)، در هیجان خوف، تهدید نسبت به وجود فرد نیست؛ بلکه متوجه دست‌یابی به هدف است. همچنانکه در دانش لغت اشاره شده وقتی به عنوان مثال گفته می‌شود «فلان راه خوفناک است» به این معنا نیست که خود راه خوف دارد بلکه وجود مانعی (مانند: راهزنان) موجب شده راه ترس‌آور باشد (جوهری، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۱۳۵۹). از این رو علامه (۱۴۳۰) در کاربرد خوف از خدا، بیان می‌کند خوف از خدا به خاطر اعمال و عواقب رفتار است نه اینکه خود خداوند منشاء ترس باشد (ج ۱۲، ص ۲۶۴). بنابراین در هیجان خوف از خدا، فرد از موقعیت تهدیدشدگی هدف، احساس نگرانی می‌کند.

همچنین مولفه دوم خوف از خدا احساس مراقبت به عنوان عاملی بازدارنده است. در تایید این یافته تلش (۱۹۹۶) ترس را عامل هشدار دهنده معرفی می‌کند (ص ۱۱۷). همچنین در تحلیل مفهوم خوف از خدا بر اساس نگاه علامه طباطبایی، مولفه احساس مراقبت و خودپایی در هیجان خوف از خدا در قالب مراقبت نمودن از ارتکاب معصیت، دنیاپرستی و پیروی از هوای نفس (علامه، ۱۴۳۰، ج ۲۰) بروز پیدا می‌کند. از این رو بر اساس این مولفه مراد از خوف از خدا آن چیزی نیست که از ترس و بیم در خاطر انسان می‌گذرد؛ بلکه مراد خودداری از گناهان و برگزیدن طاعات خداست، از این رو گفته شده -تَخْوِيف- از سوی خدای تعالی تشویق به پروا داشتن و دور شدن از گناهان است و کسی که گناهان را ترک نکرده، خائف نیست (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۶۴۸).

با توجه به مولفه‌های خوف از خدا همسویی این هیجان با مفهوم ابهت در دانش روان‌شناسی نتیجه‌گیری می‌شود. چرا که اساساً احساس ابهت در ادیان به رابطه بین افراد و خدایان می‌پردازد و زمانی که افراد تجربه تماس با یک نیروی عالی را داشته باشند؛ یک برتری و تجربه حسی جدیدی به راه می‌افتد که باعث سردرگمی و تحیر می‌شود و هنگامی که سردرگمی از بین رفت، حالت فرد تغییر شکل می‌دهد و به معیارها، فرمانها و وظایف جدید ایمان می‌آورد (کلنتر و هیدت، ۲۰۰۳، ص ۲۹۸ و ۲۹۹). بطور کلی سازه خوف از خدا یک سازه مرضی نیست است و همانطور که علامه طباطبایی این سازه را متفاوت از "جبن" (به عنوان یک سازه مرضی) توصیف نموداند، هیجان خوف از خدا تأمین کننده جنبه انگیزه‌ساز در پدیدآیی رفتار عبادی خصوصاً نماز است.

با توجه به مدل مفهومی استخراج شده از دیدگاه علامه مشخص شد که خوف از خدا هیجان مرضی نیست؛ بلکه عاملی بازدارنده و انگیزه‌ساز در پدیدآیی رفتار است. علامه هیجان خوف از خدا را متفاوت از «جبن» (به عنوان یک سازه مرضی) توصیف نموده و قائل است مطلق خوف، هیجان مرضی نیست؛ بلکه، زمانی مرضی محسوب می‌شود که باعث از بین رفتن مقاومت نفس [ضعف اراده] و دارای سه نشانه باشد. یک: ایجاد حالت گیجی در فرد، دو: ناله (الفرع) و سه: از بین رفتن (کاهش) تدبیر نسبت به برطرف کردن منبع ایجاد کننده ترس (ج ۱۰، ص ۳۲۱). مبتنی بر دیدگاه علامه طباطبایی دفع ضرر به عنوان نیروی انگیزه‌بخش در خوف از خدا موجب پدیدآیی رفتار می‌شود.

براین اساس در پدیدآیی نماز به عنوان عالی‌ترین رفتار عبادی، خوف از خدا در قالب عامل تأمین کننده انگیزه رفتار عمل می‌کند. چرا که با هیجان خوف از خدا فرد نمازگزار، عدم اقامه نماز را تهدیدی در خصوص دست‌یابی به هدف درک می‌کند. بنابراین نگران می‌شود و به همراه احساس نگرانی، خوف از خدا در قالب هشدار و مراقبت نسبت به اجتناب از عوامل تهدیدگر هدف (عدم اقامه نماز) فعال می‌شود و موجب تحریک فرد برای انجام رفتار نماز می‌شود. در تایید این تحلیل به آیاتی از قرآن کریم اشاره می‌شود که هیجان خوف از خدا را یکی از ویژگی‌های اقامه کنندگان نماز معرفی می‌کنند. در آیات ۱۹ تا ۲۲ سوره رعد هم خوف از حساب (یکی از مصادیق خوف از خدا در

دیدگاه علامه طباطبائی) و هم رفتار اقامه نماز برای اولوالالباب مطرح شده است و در آیه ۳۷ سوره نور هیجان خوف از خدا ویژگی مردانی است که نماز را برپا می‌کنند. همچنین در آیات ۴۰ تا ۵۳ سوره مدثر یکی از ویژگی‌های ترک کنندگان نماز، عدم هیجان خوف از آخرت معرفی می‌شود که بر اساس روش مفهوم‌گیری به صورت مخالف آیات سوره مدثر تاییدگر تحلیل بالا است.

منابع

- قرآن کریم.
- آقایانی چاوشی، اکبر؛ طالبیان، داود؛ طرخورانی، حمید؛ صدقی، جلال هما؛ آزرمی، هاله و فتحی آشتیانی، علی (۱۳۸۷). بررسی رابطه نماز با جهت‌گیری مذهبی و سلامت روان. *مجله علوم رفتاری*، ۲، ۱۵۶-۱۴۹.
- پناهی، علی‌احمد (۱۳۸۲). بررسی رابطه میزان تقید به نماز و سطح اضطراب دانش‌آموزان سال دوم دبیرستان شهرستان قم. رساله کارشناسی ارشد گروه روانشناسی، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره).
- تلیش، پل (۱۹۹۶). شجاعت بودن. ترجمه مراد فرهادپور (۱۳۷۵)، (چاپ دوم). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶ ه.ق). *الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة*. (دوره ۶ جلدی)، بیروت: دار العلم للملایین.
- خلیلیان شلمزاری، محمود و خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۷). خوانشی نو در توصیف و تحلیل خاستگاه تفاوت‌های جنسیتی از نگاه علامه طباطبائی. *فصلنامه جنسیت و خانواده*، ۸، ۶۱-۸۱.
- خلیلیان شلمزاری، محمود؛ حسن‌آبادی، حمیدرضا؛ سقای بی‌ریا ناصر و براتی سده، فرید (۱۳۹۷). خوانش روان‌شناختی «خوف از خدا» مبتنی بر اندیشه علامه طباطبائی: ارائه مدل پدیدآیی. *روان‌شناسی و دین*، ۴۳، ۳۸-۲۳.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۷۴). ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن (چاپ دوم). ترجمه غلام رضا خسروی حسینی. تهران: مرتضوی.
- ریو، جان مارشال (۲۰۰۱). *انگیزش و هیجان (ویراست سوم)*. ترجمه یحیی سید محمدی، (۱۳۸۱) (چاپ چهارم). تهران: نشر ویرایش.
- دادخواه، بهروز؛ محمدی، محمدعلی؛ مظفری، ناصر؛ مولایی، بهنام و دادخواه، دلاور (۱۳۸۸). بررسی رابطه نماز با میزان افسردگی در دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی اردبیل. *مجله طب و ترکیه*، ۷۴ و ۷۵، ۳۲-۲۷.
- شکریان، مریم (۱۳۸۹). آثار روانشناختی نماز در مقابله با جنگ نرم از منظر قرآن. *فصلنامه قرآنی کوثر*، ۳۶، ۱۶۰-۱۴۸.
- فتحی آشتیانی، علی و داستانی، محبوبه (۱۳۹۵). *آزمون‌های روان‌شناختی ارزشیابی شخصیت و سلامت روانی* (چاپ سیزدهم). تهران: موسسه انتشارات بعثت.
- طباطبائی، محمد حسین (۱۴۳۰). *المیزان فی تفسیر القرآن* (چاپ نهم). قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- محتشمی‌پور، عفت؛ محتشمی‌پور، مهدی؛ شادلو مشهدی، فاطمه؛ عمادزاده، علی و حسن‌آبادی، حسین (۱۳۸۲). بررسی رابطه نماز با میزان افسردگی در دانشجویان دانشکده پیراپزشکی و بهداشت دانشگاه علوم پزشکی مشهد. *افق دانش* (مجله دانشکده علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی گناباد)، ۹، ۸۱-۷۶.
- مظاهری، محمد علی و پسندیده، عباس (۱۳۹۰). *مثلث ایمان الگوی ابعاد رابطه انسان با خدا*. قم: سازمان چاپ و نشر دارالحديث.
- موسوی، سیدرضا و موحدی‌نیا، عطاءالله (۱۳۹۰). مطالعه رابطه بین انجام فریضه نماز و سلامت عمومی در بین دانشجویان دانشگاه‌های شهر کرمان. *روان‌شناسی و دین*، ۴، ۱۲۰-۱۰۵.
- یگانه، طیب و حسین خانزاده، عباسعلی (۱۳۹۲). مقایسه سازش‌یافتگی زناشویی و بهزیستی روان‌شناختی در دو گروه افراد نمازگزار و غیرنمازگزار. *روان‌شناسی و دین*، ۴، ۵۸-۴۵.
- Keltner, D., & Haidt, J. (2003). Approaching awe, a moral, spiritual, and aesthetic emotion. *Cognition and Emotion*, 17, 297-314.
- Prade, C., & Saroglou, V. (2016). Awe's effects on generosity and helping. *The Journal of Positive Psychology*, 11, 522-530.
- Saroglou, V., Buxant, C., & Tilquin, J. (2008). Positive emotions as leading to religion and spirituality. *Journal of Positive Psychology*, 3, 165-173.
- Shiota, M. N., Keltner, D., & John, O. P. (2006). Positive emotion dispositions differentially associated with Big Five personality and attachment style. *The Journal of Positive Psychology*, 1, 61-71.
- Van Cappellen, P., & Saroglou, V. (2012). Awe activates religious and spiritual feelings and behavioral intentions. *Psychology of Religion and Spirituality*, 4, 223-236.